

Kansanuskosta kansankirkkoon ja sitten kirkosta eroon

Jouni Vilkkä

Finnish folk culture: worldviews, narratives and everyday life, 5 op, essee

Etnologia/ folkloristiikka/ uskontotiede

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto, Avoin yliopisto

Joulukuu 2020

Sisällysluettelo

1. Aluksi	1
2. Esikristillisestä kristilliseen uskoon ja sitten uskonottomuuteen	1
3. Sekularisaatio eli maallistuminen	3
4. Sekularisaation syitä	5
5. Lopuksi: Uskonnollisuuden tulevaisuus Suomessa	8
Lähteet	9

1. Aluksi

Tässä esseessä käyn ensin pikaisesti läpi suomalaista uskontohistoriaa kristinuskon saapumisesta ja uskonpuhdistuksesta alkaen, suomalaisen uskonnollisuuden monipuolistumiseen, uuspakanuuteen ja yleisesti ottaen maallistumiskehitykseen asti. Luvussa kolme selitän, mistä tässä maallistumisessa eli sekularisaatiossa on kyse. Seuraavassa luvussa keskitän huomioni niihin seikkoihin, jotka nähdäkseni eniten vaikuttavat tällä hetkellä mainitsemaani maallistumiskehitykseen eli sekularisaatioon. Lopuksi spekuloin mahdollisilla tulevaisuuden kehitystrendeillä liittyen uskontojen ja uskonnollisuuden merkitykseen Suomen tulevaisuudessa.

2. Esikristillisestä kristilliseen uskoon ja sitten uskonottomuuteen¹

Muinaisusko alkoi Suomessa keskiajalla saada kristinuskosta kilpailijan. Idästä tulleet keskeiset kristinuskoon liittyvät sanat viitannevat siihen, mistä kristinopit ensin levisivät, mutta läntisen (katolisen) kirkon piiriin Suomi kuului 1100-luvulta aina 1500-luvun lopun luterilaiseen “uskonpuhdistukseen”. Puhdasoppisuusvaatimus tarkoitti 1600-luvun ajan, ettei muita kuin luterilaista uskontoa saanut harjoittaa (maastakarkoituksen uhalla). Uskoa puhdistettiin nimenomaan katolilaisuudesta, muinaisuskon piirteitä ja vanhoja taikauksia ym. kansanuskoo suvaittiin enemmän. Teologioiden noitateoria rantautui myös Suomeen ja sai aikaan hieman hysteriaakin. Väitettyyn noitasapattiin liittyviä oikeudenkäyntejä oli 1660-luvulla.

Viimeistään luterilaisuuden mukana kirkko ja valtio sidottiin toisiinsa papiston muodostaessa osan virkamiehistöstä. Pietismi kuitenkin levisi 1600-luvun lopulla Suomeen ja aiheutti tämän liiton kyseenalaistamista. 1726–1870 voimassa olleen konventikkeliplakaatin avulla pietismiä rajoitettiin kieltämällä luvattomat, ilman seurakunnan pappia järjestetyt uskonnolliset

¹ Tämä luku perustuu artikkeliin Ketola 2003a.

kokoontumiset. 1800-luvun mittaan ympäri Suomea syntyi kuitenkin herätysliikkeitä ja niiden seuraan 1900-luvun puolella liittyi myös Yhdysvalloista peräisin oleva herätyskristillisyyden muoto, ns. vapaat suunnat.

1859 jaettiin kunnallishallinto hengellisiin asioihin keskittyvään kirkonkokoukseen ja maalliset asiat hoitavaan pitäjänkokoukseen. Kansakouluasetus 1866 otti koulutuksen pois kirkon hallinnasta; oppikoulu irtosi tuomiokapitulin alaisuudesta 1870 uuden kirkkolain takia. Samaisen lain mukaan aiempaa itsenäisempi kirkko (uuden kirkolliskokouksen kautta) säätäisi itseään koskevat lait, vaikka valtio valvoikin uskonnollisten yhteisöjen toimintaa.

Sisällissodan jälkeen kommunismin vastustajana profiloituneen kirkon poliittinen valta-asema yhteiskunnassa voimistui vuosisadan alkuun nähden. Uskonnonvapauslaki astui silti voimaan 1923. (Tämä johti siviilirekisterien ja myöhemmin mm. Vapaa-ajattelijain Liiton perustamiseen.) Koska monet papit olivat menneet mukaan äärioikeistolaiseen lapuanliikkeeseen 1920-luvulta lähtien, kirkon arvostus heikkeni yhteiskunnassa. Kirkon johto torjuikin liikkeen 1932. Toisen maailmansodan ansiosta kirkon arvovalta kasvoi taas, mutta ei pysyvästi.

1960-luvulla alkanut Suomen merkittävä teollistuminen ja sitä seurannut muutto maalta kaupunkeihin, sekä 1990-luvulla alkanut maahanmuutto ovat modernisoineet (esim. koulutuksen osalta) ja moniarvoistaneet suomalaista yhteiskuntaa, sekä näiden kautta vahvistaneet sekularisaatiota. Erilaisia uskontoja on rantautunut Suomeen jonkin verran (ja Karhun kansa syntynyt täällä), mutta uskonottomuus ja uskonnollisiin yhteisöihin kuulumattomuus on kasvanut huimaa vauhtia etenkin Vapaa-ajattelijoiden avattua Eroakirkosta.fi -palvelun 2003.

3. Sekularisaatio eli maallistuminen

Kimmo Kääriäinen kertoo, että yleensä “sekularisaatio on nähty prosessina, jossa yhteiskunnan muutosten seurauksena uskonnon merkitys vähenee sekä yhteiskunnassa että yksilöiden elämässä.”² Larry Shinerin artikkeliin viitaten hän huomauttaa, että sekularisaatiolla on tarkoitettu ainakin viittä eri asiaa.³ Tässä esseessä tarkoitan sekularisaatiolla vain uskonnon merkityksen vähenemistä etenkin yhteiskunnassa lain ja käytäntöjen tasolla, sekä tähän liittyvää uskontojen poliittisen merkityksen vähenemistä. Yksilötasolla tämä tarkoittaa yhä useamman suomalaisen irtaantuvan uskonnoista ja uskonnollisista perinteistä, jolloin heitä ei voi uskontoon vetoamalla motivoida vaikkapa äänestämään tietyllä tavalla. He voivat tosin juuri samasta syystä äänestää uskonnollisten tahojen intressien vastaisesti.

Näkemykseni maallistumisesta on siis hyvin klassisen sekularisaatioteorian mukainen ja sisältää sen keskeisimmät piirteet: (1) Maallisen ja uskonnollisen elämänalueen eriytyminen etenkin politiikassa, mutta myös arkisessa elämässä. (2) Uskonnon aseman heikkeneminen, mikä näkyy etenkin uskonnollisten auktoriteettien kyseenalaistamisessa ja omien uskonnollisten käsitysten muodostamisessa tai uskonnollisten käsitysten hylkäämisessä kokonaan. (3) Uskonnon privatisoituminen eli muodostuminen keskeisesti yksityisasiaksi, jota ei kuulu tuputtaa muille ja josta keskusteluakin voidaan pitää sopimattomana.⁴

Uusien uskontojen ja etenkin vanhojen uskontojen fundamentalististen tulkintojen suosion kasvu ja näkyvyys on nostettu todisteiksi sekularisaatioteoriaa vastaan, kuten Kääriäinen totetaa.⁵ Kuten entisten sosialististen maiden voimistunutta uskonnollisuutta,⁶ näitäkin ilmiöitä voi kuitenkin pitää ohi menevinä vastareaktioina sekularisaatioon, ikäänkuin uskonnon kuolinkouristuksina. Ennustan, että uusien sukupolvien myötä tapahtuu ikään kuin kuhnilainen paradigman muutos, uskonnon yhteiskunnallisen vallan romahtaessa dramaattisesti. Tämä ei kuitenkaan tule tapahtumaan automaattisesti, vaan nykyisten trendien säilyessä ennallaan. Ikävä

² Kääriäinen 2003, 87.

³ Kääriäinen 2003, 89–90.

⁴ Klassisten sekularisaatioteorioiden keskeisistä teeseistä Kääriäinen 2003, 91–95.

⁵ Kääriäinen 2003, 97–98.

⁶ Sosialististen maiden uskonnollistumisesta Kääriäinen 2003, 100–101.

kyllä, ilmastonmuutos voi keskeisellä tavalla muuttaa trendejä, tehden ennustamisen varsin hyödyttömäksi. Palaan tähän esseen lopussa.

Kääriäinen tuo esiin, että myös Eurooppakeskeisyyttä on pidetty sekularisaatioteorian virheenä, sillä vaikka Euroopassa (Suomi mukaan luettuna) maallistuminen olisikin edennyt pitkälle, globaalisti tarkasteltuna uskonnot (etenkin niiden fundamentalistiset muodot) ovat kasvattaneet suosiotaan ja Yhdysvalloissa etenkin uskonnollisuus on pitkään ollut näkyvää ja siten näyttänyt omituiselta poikkeukselta länsimaiden muuten tyypilliseen maallistumiskehitykseen.⁷ Yhdysvalloissa on kuitenkin viime vuosikymmeninä alkanut hyvin voimakas maallistumiskehitys etenkin nuorten sukupolvien parissa, eikä Yhdysvallat sittenkään siis taida olla niin suuri poikkeus länsimaiden joukossa.⁸ Muualla maailmassa uskonnollisuus on kyllä näkyvää ja merkittävä vallankäytön väline, mutta siinä määrin kuin vapaus ja tiedonsaannin mahdollisuudet lisääntyvät, näyttää myös uskonottomuus lisääntyvän. Ilmiö on nähtävissä opeissa, joissa ei uskonnonvapautta edes hyväksytä, tosin ikävällä tavalla: esimerkiksi ateistien murhat Bangladeshissa osoittavat, että olosuhteista huolimatta maassa on tai ainakin oli ateisteja.⁹ Tällaisissa tapauksissa uhrit ovat tyypillisesti ”vaikuttajia” sosiaalisessa mediassa. Jos koulutustaso tai edes mahdollisuus päästä käsiksi internetissä laajasti saatavissa olevaan uskontokritiikkiin laajenee, tulee melko varmasti esiintymään lisää sortoa ja murhia ja muita vastareaktioita, kunnes käy kuten Euroopassa, eli yhteiskunta viimein maallistuu. Tässä tietysti ehtona on juuri näiden trendien jatkuminen, mikä ei kuitenkaan ole välttämättömyys.

Tapahtuu sekularisaatiota sitten globaalisti tai ei, Suomessa se ainakin näyttää vahvalta. Kati Niemelä kirjoitti 2003 *World Values* -tutkimuksesta, jonka mukaan ei-uskonolliseksi ilmoitti itsensä 29 % ja ateisteiksi 3 %.¹⁰ Menemättä tässä ateismin määritelmään sen enempää,¹¹ lienee selvää, että tutkimuksen mukaan melkein kolmannes suomalaisista oli jo tuolloin uskonottomia.¹² Niemelän kirjoitus on sattumalta julkaistu samana vuonna kun Eroakirkosta.fi -palvelu avattiin. Palvelu tiedotti hiljattain Suomen evankelisluterilaisen kirkon jäsenmäärän

⁷ Kääriäinen 2003, 99–100.

⁸ Esim. Flynn 2019. Kyseessä on Yhdysvaltojen sekularisaatioon liittyvän teemanumeron pääkirjoitus.

⁹ Fenton 2015.

¹⁰ Niemelä 2003, 121.

¹¹ Ateismin määritelmästä olen kirjoittanut kauan sitten filosofian seminaarityön, Vilkkä 2002.

¹² Erilaisista uskonottomuuden ja maallisuuden kategorioista ks. esim. Shook 2017.

pudonneen 17 vuodessa 15 prosenttiyksikköä ja on nyt vuonna 2020 enää 68 %. Kristinuskon tai kirkon jumalakäsitys on menettänyt suosiotaan dramaattisesti, mutta niin ovat muutkin jumalakäsitykset, kuten Ketola toteaa: “Vuonna 1999 suomalaisista 47 prosenttia ilmoitti uskovansa kristinuskon opettamaan Jumalaan. Vuonna 2019 vastaava osuus oli 25 prosenttia. Myös muulla tavoin Jumalaan uskovien osuus on kutistunut noin kymmenellä prosenttiyksiköllä 27 prosentista 18 prosenttiin.”¹³ Jussi Sohlberg ja Kimmo Ketola kertovatkin, että kirkkohallitus nostaa nykyajan muutostekijöiksi sellaiset kuin “sekularisaatio ja kirkon jäsenmäärän lasku, kulttuurinen pluralismi ja moniuskontoisuus”.¹⁴ Sohlbergin ja Ketolan artikkelista selviää kirkosta eroajien keskeisiksi syiksi kirkon merkityksettömyyden eroajalle, uskonottomuuden, sen ettei eroaja usko Jumalaan, sekä haluttomuuden maksaa kirkollisveroa.¹⁵

Kirjansa loppuluvussa Kimmo Kääriäinen, Kati Niemelä ja Kimmo Ketola toteavat hekin, että “yksilön autonomiaa korostava kaupunkimainen elämäntyyli näyttää [...] vähentävän uskonnollisuutta.”¹⁶ Kaupungistuminen lienee toistaiseksi jatkuva trendi Suomessa, joten maallistumisen voisi myös olettaa jatkuvan. Erityisesti Kääriäinen ja kumppanit painottavat institutionaalisen uskonnon merkityksen olevan vähenemässä, vaikka jotkut muut uskonnollisuuden muodot voivatkin vahvistua.¹⁷ Seuraavassa luvussa esittelen joitakin niitä tekijöitä, joiden uskon vaikuttavan nimenomaan uskonottoman maallistumisen etenevän Suomessa.

4. Sekularisaation syitä

Kimmo Ketola kirjoittaa, että uudella uskonnollisuudella tarkoitetaan “kaikkea sitä uudenlaista kiinnostusta uskontoa kohtaan, josta on länsimailla ollut merkkejä toisen maailmansodan jälkeen” ja että uudenlaisen uskonnollisuuden “ilmaantuminen on yleisesti nähty olevan osa laajempaa sotien jälkeistä kulttuuri-ilmiötä, jota nimitetään vastakulttuuriksi.” Vastakulttuurilla

¹³ Ketola 2020, 74.

¹⁴ Sohlberg & Ketola 2020, 45.

¹⁵ Sohlberg & Ketola 2020, 59.

¹⁶ Kääriäinen & Niemelä & Ketola 2003, 254.

¹⁷ Kääriäinen & Niemelä & Ketola 2003, 258.

tarkoitetaan tietyn ryhmän kulttuuria, joka perustuu laajemman ja aiemman kulttuurin konventioiden vastaisuudelle, pyrkimykselle korvata ne jollain uudella. Pohjois-Amerikassa 1960-luvulla syntynyt hippiliike on ollut tärkein modernin vastakulttuurin liikkeellepanija. Vaikka tämä vastakulttuuri ei olekaan uskonnonvastainen, siihen kuuluva individualismi ja yksilöllisen kokemuksen korostaminen ovat omiaan johtamaan kirkon auktoriteetin ja merkityksen syrjäytymiseen vastakulttuurin edustajien keskuudessa. Suomeen hippiliike tuli 1970-luvun alussa. 2000-luvun Suomessa erilaiset pitkälti hippiliikkeestä ponnistaneet “rajatiedon” ja muun uuden uskonnollisuuden kannattajat ovat järjestäneet varsin kaupallisia messuja, kuten *Hengen ja Tiedon Messut* ja *Minä Olen* -messut. Ketola toteaa artikkelinsa lopuksi, että Suomalainen uskonnollisuus on moninaistunut pääasiassa uskonnollisen individualismin lisääntymisen ja auktoriteettiuskon heikkenemisen takia.¹⁸

Vastakulttuurista alkaneet henkisyiden muodot kuten uususkonnot, uuspakanuus, esoteerisuus, okkultismi ja magia ovat saaneet jalansijaa maallistuvassa suomalaisessa yhteiskunnassa. Arjen uskonto ei tavalliselle kaupunkilaiselle välttämättä tarkoita enää kirkkoon ja seurakuntaan liittyviä siirtymäriittejä, vaan niiden tilalla voi olla uudelleen heräteltyä muinaisuskoa, vanhoja aasialaisia uskontoja tai viisauksperinteitä, kaupallista uushenkisyyttä tai itse keksittyjä toimintatapoja.

Lisäksi Suomessa on merkittävän paljon valtakulttuuriin identifioituvaa henkistä etsijyyttä. Ketolan mukaan siinä on kyseessä “hengellinen tai katsomuksellinen painotus, jossa annetaan erityinen paino yksilölle ja ihmisen omille lähtökohdille uskonnollisessa elämässä, ja jossa yliluonnolliseen todellisuuteen voidaan suhtautua agnostisesti.”¹⁹ Tällainen asenne on omiaan vähentämään kirkon merkitystä yksilön elämässä ja asenteen suosio taas johtaa kirkon yhteiskunnallisen aseman heikkenemiseen. Ketolan mukaan yhtenä tekijänä maallistumisen taustalla onkin perinteisen kristillisen teologian uskottavuuskriisi.²⁰

¹⁸ Ketola 2003b, 53–57, 64, 85. Ks. myös Pesonen & Sakaranaho 2020, alaluku “2000-luvun suomalainen uskontotieteellinen tutkimus”.

¹⁹ Ketola 2020, 71.

²⁰ Ketola 2020, 80.

Suomeen muuttaa jatkuvasti kasvava määrä muista kulttuureista peräisin olevia ihmisiä, jotka tuovat mukanaan myös omat uskontonsa tai muut vakaumuksensa. Lisäksi internet on avannut valtavan tiedon valtameren kaikkien suomalaisten saataville. Sieltä kiinnostuneet ammentavat tietoa myös erilaisista uskonnoista ja saattavat jopa liittyä erilaisiin uskonnollisiin ryhmiin, sillä internetin avulla ihmiset voivat muodostaa jopa ylijäisiä, virtuaalisia uskonnollisia tai muita katsomuksellisia yhteisöjä. Kuten Pauha ja Konttori kirjoittavat, “[l]isääntyvä uskonnollinen monimuotoisuus [vaikuttaa myös] uskonnollisiin yhteisöihin. Evankelis-luterilainen kirkko yhdistää entistä pienempää osaa väestöstä ja joutuu sen myötä etsimään uudelleen identiteettiään.”²¹ Katsomuksellinen monimuotoisuus ja etenkin tietoisuus siitä näkyvät erittäin selvästi koulun katsomusopetuksessa ja vuotuisissa juhlissa. Jokakeväiset väittelyt suvivirrestä ja jokatalviset riidat joulukirkosta kyllästyttävät monia niitä vuosikausia seuranneita. Muutoksia on kuitenkin tulossa, ennemmin tai myöhemmin. Tämänhetkinen laki, jonka mukaan oppilaille pitäisi antaa heidän oman uskontonsa mukaista katsomusopetusta²² ei edes nykyään oikein toimi, sillä katsomuksia on liian monia. Aiheeseen liittyvät kiistat nousevat esiin valtamediassakin, mikä itsessään lisää luultavasti ihmisten kiinnostusta erilaisiin katsomuksiin. Tietoisuus monista eri katsomuksista lisää myös omaan uskontoon kohdistuvaa epäuskoa ja siten tiedon määrän kasvu ohjaa yhteiskuntaa kokonaisuudessaan kohti sekularisaatiota.

Varsinainen uskontokritiikkiä sisältävä vapaa-ajattelu on Suomessa tullut julkisuuteen 1800-luvun puolivälissä ja 1900-luvulla asiaa edistämään perustettiin useita yhdistyksiä, sekä vuonna 2003 *Eroakirkosta.fi* -sivusto.²³ Tämä sivusto on ollut suomalaisille keskeinen tapa erota kirkosta, johon heidät on lapsena liitetty. Kaikki kirkostaan eroavat eivät tietenkään ole uskonottomia tai sekularisteja, mutta suuri osa on. Joka tapauksessa, Suomen evankelis-luterilaisen kirkon perinteinen perustelu erityisasemalleen koko kansan kirkkona heikkenee vakuuttavuudessaan sitä mukaa kuin kirkon jäsenmäärä ja jäsenten osuus kaikista suomalaisista pienenee.

2000-luvun alussa myös niin sanottu uus-ateismi tuli internetin kautta tunnetuksi ympäri maailmaa ja siis myös Suomessa. Tähän liittyy myös vuoden 2001 syyskuun 11. päivän

²¹ Pauha & Konttori 2020, alaluku “Monitahoinen muutos”.

²² Sivuutan tässä sen ilmeisen asian, että ajatus oman katsomuksen opettamisesta on paradoksaalinen.

²³ Vapaa-ajattelijain Liiton sivustolta osio Historia. <https://vapaa-ajattelijat.fi/historia/>

terrori-iskut. Ne tekivät uskontojen potentiaalisen vaarallisuuden monille selväksi ja aktivoivat jopa ihmisiä toimimaan vapaa-ajattelijayhdistyksissä.²⁴ Ateismin ja uskontokritiikin nousu julkiseen keskusteluun varmasti lisäsi yleistä tietoutta uskonnottomuudesta ja uskontokritiikistä Suomessakin. Se varmasti johti jonkin verran uskonnottomuuden lisääntymiseen ja saattoi myös toimia ratkaisevana tekijänä kirkosta eroamiselle niiden kohdalla, jotka eivät tosiassa olleet pitkään aikaan olleet uskonnollisia, mutta eivät olleet tulleet eronneeksi kirkosta.

Kirkon ja kristinuskon rooli suomalaisen kulttuurin osana heikkenee jatkuvasti, myös sukupolvien vaihtumisen seurauksena. Onkin mielenkiintoista seurata, mitä kaikkea niiden tilalle tulee.

5. Lopuksi: Uskonnollisuuden tulevaisuus Suomessa

Ilmastomuutos näyttää ikävä kyllä johtavan siihen, että suuret osat planeetastamme jäävät elinkelvottomiksi. Maailmassa jo nyt elävien ilmastopakolaisten määrä tulee kasvamaan valtavasti ja luultavasti nopeammin kuin osaamme odottaa. Näitä pakolaisia tulee virtaamaan Suomeen miljoonia, mikä ei voi olla muuttamatta dramaattisesti suomalaista kulttuuria ja esimerkiksi tšekäläistä katsomusten kenttää ja sen kirjoa. Esimerkiksi katsomusopetus kouluissa tulee tämän takia väkisinkin muuttumaan.

Suomalaiset löytävät ja keksivät uusia uskontoja ja hengellisyyden muotoja, mutta niiden kannattajat tulevat muodostamaan vain pienen osan väestöstä. Nykyisten trendien jatkuessa samankaltaisina tulevaisuuteen, tulee kristinuskoko kutistumaan pieneksi vähemmistöksi samalla kuin uskonnottomien määrä kasvaa. Ilman muualta tulevia uskontojen edustajia suomalainen kulttuuri maallistuisi pääosin uskonnottomaksi yhteiskunnaksi. Ikävä kyllä nationalismi saa vahvistusta muualta tulleita vastaan syntyvästä vastareaktiosta, mikä johtaa myös tietynlaisten kristinuskon fundamentalististen muotojen suosion kasvuun nationalistien parissa. Tieteeseen

²⁴ Ketola 2020, 84. Esimerkiksi näin on minulle kertonut reagoineensa Vapaa-ajattelijain Liiton puheenjohtajanakin sittemmin toiminut Petri Karisma.

nojaava sekulaarihumanismi ei ehkä luultavasti kykene kilpailemaan tällaisten tunteisiin vetoavien aatteiden kanssa, kuten se ei kyennyt myöskään sata vuotta sitten Saksassa. Tällä kertaa tosin tietoa ja uskonnottomia on suhteessa enemmän. Ristiriidat erilaisten ihmisryhmien välillä luultavasti kuitenkin kasvavat ja johtavat myös uskonnollisen terrorismin lisääntymiseen. Maailmanloppua ennustavien kulttien ja niiden kannattajien määrän voi odottaa myöskin kasvavan dramaattisesti, sillä maailmanlopun lähestyminen alkaa näyttää vastaansanomattoman ilmeiseltä.

Lähteet

Eroakirkosta.fi (2020): "Eroakirkosta.fi 750 000 kirkosta eronnutta - koronalla ei vaikutusta eroamiseen." Internetsivulta https://eroakirkosta.fi/dynamic/index.php/media/none/tiedote_01_2020.html?year=2020 haettu 2020-11-25.

Fenton, Rory (2015): "Atheists are being hacked to death in Bangladesh and soon there will be none left." Independent, 2015-03-31. Internetsivulta <https://www.independent.co.uk/voices/comment/atheists-are-being-hacked-death-bangladesh-and-soon-there-will-be-none-left-10144599.html> haettu 2020-11-25.

Flynn, Tom (2019): "Introduction: Nones And The Vote." Free Inquiry, Volume 39, No. 4 June / July 2019, s. 4–6.

Ketola, Kimmo (2003a): "Suomalaisten uskonnollisuus uudella vuosituhanella" teoksessa Kimmo Kääriäinen, Kati Niemelä & Kimmo Ketola: *Moderni kirkkokansa. Suomalaisten uskonnollisuus uudella vuosituhanella*, s. 17–52. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 82.

Ketola, Kimmo (2003b): “Uusi kansanomainen uskonnollisuus” teoksessa Kimmo Kääriäinen, Kati Niemelä & Kimmo Ketola: *Moderni kirkkokansa. Suomalaisten uskonnollisuus uudella vuosituhanalla*, s. 53–86. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 82.

Ketola, Kimmo (2020): “Uskonnolliset identiteetit ja uskomusmaailma moninaistuvat” teoksessa Salomäki, Hanna; Hytönen, Maarit; Ketola, Kimmo; Salminen, Veli-Matti; & Sohlberg, Jussi (2020): *Uskonto arjessa ja juhlassa. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016-2019*, s. 67–89. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Internetosoitteesta <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4112/viewmode=previewview> haettu 2020-11-25.

Kääriäinen, Kimmo (2003): “Teorioita uskonnon ja yhteiskunnan muutoksesta” teoksessa Kimmo Kääriäinen, Kati Niemelä & Kimmo Ketola: *Moderni kirkkokansa. Suomalaisten uskonnollisuus uudella vuosituhanalla*, s. 86–121. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 82.

Kääriäinen, Kimmo; Niemelä, Kati; & Ketola, Kimmo (2003): “Maallistuuko Suomi?” teoksessa Kimmo Kääriäinen, Kati Niemelä & Kimmo Ketola: *Moderni kirkkokansa. Suomalaisten uskonnollisuus uudella vuosituhanalla*, s. 253–251. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 82.

Niemelä, Kati (2003): “Suomalaisten sitoutuminen uskonnollisiin yhdyskuntiin” teoksessa Kimmo Kääriäinen, Kati Niemelä & Kimmo Ketola: *Moderni kirkkokansa. Suomalaisten uskonnollisuus uudella vuosituhanalla*, s. 122–147. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 82.

Pauha, Teemu & Konttori, Johanna (2020): “Muuttoliike ja ylijäräinen uskonto” teoksessa Heikki Pesonen & Tuula Sakaranaho (toim.) *Uskontotieteen ilmiöitä ja näkökulmia*. Helsinki: Gaudeamus, 2020. Digitaalinen versio, ei sivunumerointia.

Pesonen, Heikki & Sakaranaho, Tuula (2020): “Johdanto: Uskontotiede muuttuvassa maailmassa” teoksessa Heikki Pesonen & Tuula Sakaranaho (toim.), *Uskontotieteen ilmiöitä ja näkökulmia*. Helsinki: Gaudeamus, 2020. Digitaalinen versio, ei sivunumerointia.

Shook, John R. “Recognizing and Categorizing the Secular: Polysecularity and Agendas of Polysecularism” teoksessa Ryan T. Cragun, Christel Manning & Lori L. Fazzino (toim.) *Organized Secularism in the United States*, de Gruyter, open access, digitaalinen, ei sivunumerointia.

Sohlberg, Jussi & Ketola, Kimmo (2020): “Uskonnolliset yhteisöt Suomessa” teoksessa Salomäki, Hanna; Hytönen, Maarit; Ketola, Kimmo; Salminen, Veli-Matti; & Sohlberg, Jussi (2020): *Uskonto arjessa ja juhlassa. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016-2019*, s. 45–66. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Internetosoitteesta <https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/4112/viewmode=previewview> haettu 2020-11-25.

Vapaa-ajattelijain Liitto ry. “Historia” internetosoitteesta <https://vapaa-ajattelijat.fi/historia/> haettu 2020-11-30.

Vilkka, Jouni (2002): “Ateismin määritelmä ja motivaatio. Mistä ateismissa oikeasti on kysymys?” Haettu internetosoitteesta <https://jounivilkka.fi/AteisminMaaritelmaJaMotivaatio.htm> haettu 2020-11-25.